

Лариса Безобразова

Олександр Тупиця

БЕЗЕКВІВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА В ТВОРАХ М.В. ГОГОЛЯ ТА І.П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті розглядається значення української безеквівалентної лексики, яка виступає одиницею відображення етнічної картини світу в оповіданнях М.В. Гоголя та “Енеїді” І.П. Котляревського. На думку авторів, безеквівалентна лексика в композиції художнього твору є специфічним засобом, що дозволяє ідентифікувати текст як феномен певної культури.

Ключові слова: *безеквівалентна лексика, реалія, мовна картина світу, художній текст.*

Мова художнього твору характеризується низкою особливостей, що відрізняє її, наприклад, від публіцистики чи наукового тексту. Ці особливості стосуються, у першу чергу, використання певної лексики. Якщо для наукової або публіцистичної мови характерним є вживання іншомовної термінології, то мова художнього твору “неможлива без тактовного і вмілого використання іноземних слів, а то й зворотів” (М.Т. Рильський) [6, с.60-61]. Це зрозуміло, коли йдеться про необхідність опису автором певної історичної епохи чи культурного середовища, він використовує специфічні засоби такого зображення. Які ж це засоби? Які підстави говорити про те, що певний текст належить до тієї чи іншої культури?

У більшості народів нашої планети предметний і понятійний світи майже однакові, тобто ми оперуємо майже однаковими поняттями, використовуємо ідентичні “комунікативні моделі” тощо. Літературний переклад дає нам можливість долучатися до надбань інших народів і культур. Формальним текстовим показником, який сприяє ідентифікації певного художнього твору з культурним середовищем, є безеквівалентна лексика (далі БЛ), яка не змінюється

навіть при літературному перекладі. Наприклад: *кеб, грот, клерк, сер* – англійський текст, *фрау, гер, кайзер, шнапс, бретцель, крінгель* – німецький, *козак, дівчина, бандура, чумак* – український.

Поява таких одиниць у творі спричиняє виникнення етномовної картини світу, навіть коли текст написаний іншою мовою (є перекладом). Наприклад: *Der letzte bin ich auf dem Pfad Schwärmender **Kosaken**, Die Steppen schwinden vor der Stadt, – Tot sind die **Tschumaken*** (Я. Щоголів). *Er saß **im Schenkchen**, **Wodka** trank er, Sein Herz tat weh* (І. Франко). *Wollte nicht in Schnee und Wälder **Die Kosakenscharen** Um die Fahnen, um den **Buntschuk** Zur Versammlung laden* (Т. Шевченко). Реципієнт розуміє, що текст є надбанням іншої культури. Таким чином, сам текст починає існувати наче на межі двох культур.

Значення БЛ може бути незрозумілим для читача, а декодування змісту так чи інакше пов'язане з ідентифікацією іншомовного й культурного середовища. Таким чином, БЛ у художньому тексті є одиницею лінгвокраїнознавчою. Так можна говорити й про БЛ в оповіданнях М.В. Гоголя. Оповідання, написані російською мовою, але містять велику кількість безеквівалентних лексичних одиниць української мови, відтак у реципієнта виникає яскрава картина світу України.

БЛ – категорія перекладознавства, але використовується лінгвістами й при розгляді етнокультурної своєрідності мови, дослідженні художнього тексту як культурного феномену тощо.

БЛ виступає одиницею відображення етнічної картини світу, що організовує художній текст як своєрідний культурний феномен, сприяє розумінню, визначає психологічну реакцію етнічної спільноти на типову ситуацію. БЛ – онтологічна підоснова кодування і декодування тексту як етнічної картини світу. Крізь безеквівалентну лексему проходить та буттєва перспектива, яка, зароджуючись у внутрішній формі тексту як багатовимірний феномен, набуває в конкретному слові визначеності.

БЛ традиційно використовується в текстах різних стилів і жанрів – від фольклору до сучасних літературних творів. Явище безеквівалентності є

втіленням здатності мовного колективу своєрідно осмислювати та фіксувати вияви реальності та свідомості.

Виділення особливостей явища безеквівалентності в лексичних системах різних мов набуло сьогодні неабиякого значення в дослідженнях багатьох мовознавців (А.В. Волошина, Л.М. Дяченко, Н.Ф. Зайченко, О.В. Коваль-Костинська, О.Л. Паламарчук, Т.А. Космеда, М.П. Кочерган, Л.І. Машуровська, О.І. Кремльова та ін.).

БЛ наявна в кожній мові. М.П. Кочерган вважає, що БЛ, як правило, становить не більше 6-7% загальної кількості активно вживаних слів [4, с.171-172]. Загалом поява БЛ зумовлена життєдіяльністю певного лінгвокультурного колективу та відбиває розбіжності між лінгвістично-понятійними кодами. Поява БЛ пояснюється також екстралінгвальними факторами. А.В. Волошина вважає, що “кожен етнос у процесі своєї життєдіяльності “олюднює” навколишнє середовище та вносить у нього специфічні риси. З плином часу виникають етнічно значущі предмети-реалії. У лексиці вони фіксуються словами-реаліями” [3, с.57].

Зв'язок між мовою і культурою яскраво виявляється в реаліях. Слова-реалії належать до безеквівалентної лексики, вони позначають у текстах предмети матеріальної культури, що виступають основними для номінативного значення слова. Крім того, реалії – це дійсні факти з культури, історії країни, її героїв, традицій, звичаїв, побуту. Поява нових реалій у матеріальному та духовному житті суспільства викликає виникнення реалій у мові. Порівняно з іншими словами мови характерною рисою реалій є її предметний зміст – тісний зв'язок між предметом, поняттям, явищем, яке вона означає, народом (країною), з одного боку, та історичним проміжком часу, з іншого. Тому реалії властивий певний національний (місцевий) та історичний колорит (колорит у даному випадку ми розглядаємо як сукупність особливостей, своєрідність) [5, с.98-99].

Цінність БЛ полягає в її безмежному лінгвокультурному потенціалі. Н.Є. Миропольська зазначає, що неможливо уявити процес оволодіння мовою без паралельного засвоєння соціального і культурного надбання народу – носія

мови. Мова і культура – два явища, зв'язок між якими опосередкований людиною – носієм даної мови, даної культури [5, с.95-96].

У текстах М.В. Гоголя українські безеквівалентні лексичні одиниці є своєрідними вкрапленнями: *С утра еще тянулись нескончаемой вереницею чумаки с солью и рыбою. Горы горшков, закутанных в сено, медленно двигались, кажется скучая своим заключением и темнотою; местами только какая-нибудь расписанная миска или макитра хвастливо выказывалась из высокого взгроможденного на возу плетня... Оглянувшись, увидела она толпу стоявших на мосту парубков, из которых один, одетый пощеголеватее прочих, в белой свитке и в серой шапке...* Для російськомовного читача така українська БЛ сприймається як екзотична. Таким чином, незрозумілі “чужі” лексичні одиниці набувають маркованості. “Іншомовним вкрапленням” (термін С. Влахова та С. Флорина) є всі слова і вирази, які автор дає іншою, не своєю мовою в їхньому споконвічному написанні чи в транслітерації [2, с.15-16].

Семантика БЛ (етнокультурне значення) поширюється на інші смисли, а частіше на зміст усього тексту, сприяючи ідентифікації певного тексту з культурним середовищем (виникнення етнічної картини світу).

Поняття “картина світу” виникло в мовознавстві порівняно недавно. Мовна картина світу відображає взаємозв'язки мови та культури. Кожна національна мова є носієм мовної свідомості народу. Українська мова виконує культурологічну функцію і формує національно-мовну картину світу українського етносу.

Мовна картина світу, на думку багатьох учених, – це певний інваріант, що складається з варіантів, а саме: наукової, художньої, релігійної, етнічної, епічної картин світу тощо. Існування цих варіантів реалізується в різних видах текстів, які можна вважати конкретними виявами загальної картини світу. Картина світу – продукт пізнавальної діяльності, що формується на основі цілісної лексико-семантичної системи мови, знань, надбаних людиною завдяки власному і суспільному досвіду.

Дослідники звертають увагу на значення окремих слів контексту для формування мовної картини світу твору. “Мовна картина світу, – на думку Н.С. Богаткіної, – є відбиттям його образу на різних рівнях і зокрема лексичному” [1, с.24]. Лексична система – результат унікального позначення світу – номінації, яка базується на концептуальних ознаках, закладених у національній моделі.

Отже, специфічним засобом, який дозволяє ідентифікувати певний текст як культурний феномен, є БЛ.

Уведення безеквівалентних лексичних одиниць іншої мови до художнього тексту стає причиною виникнення “іншої” картини, а інколи – “перелицювання” твору. Так, наприклад, відбулося з “Енеїдою” Вергілія.

Дослідники поеми “Енеїда” І.П. Котляревського одностайно говорять про те, що в цьому творі зображено життя й побут усіх верств українського суспільства кінця XVIII – початку XIX ст. Отже, “Енеїда” – це картина світу України, українців, якщо розуміти національну широту та значення цього твору в процесі еволюції національної мови.

У художній картині світу можна виділити поетичну модель (поетичну картину світу), своєрідність якої полягає в здатності моделювати не лише об’єктивну дійсність, а й суб’єктивне ставлення до неї (Р.В. Анісімова, А.С. Зорько, А.К. Мойсієнко, І.Г. Торсуєва та ін.). У межах поетичної картини світу здатні, у свою чергу, до відображення епічна, етнічна, релігійна та інші картини світу через своєрідні образи, закодовані в змісті твору. Це ми можемо спостерігати також у поемі “Енеїда” І.П. Котляревського.

І.П. Котляревський використав у своєму творі велику кількість (за свідченням дослідників, майже сім тисяч) власне українських слів, які характеризують життя й побут українців того часу. Можна говорити про велику кількість тематичних груп та підгруп безеквівалентних лексичних одиниць української мови в “Енеїді” – назви предметів побуту, знарядь праці, продуктів харчування тощо.

У творах І.П. Котляревського та М.В. Гоголя наявні також перші спроби лексикографічної фіксації власне українських безеквівалентних лексичних одиниць. До “Енеїди” – “Собрания малороссийскихъ словъ...” містило 972 лексичні одиниці. М.В. Гоголь у передмові до I частини “Вечера на хуторі близ Диканьки” наводить “на всякий случай, чтобы не помянули меня недобрым словом” 74 слова, до II частини “много слов, не всякому понятных” – 58, подає також пояснення до слів у тексті. Звичайно, ці лексикографічні праці були створені для російськомовних читачів.

Поетична картина світу є поєднанням об’єктивних і суб’єктивних уявлень про світ, натомість БЛ – це відображення об’єктивних рис етнокультурного довкілля.

Ми вважаємо, що до складу БЛ належать насамперед власні назви (географічні назви, власні імена людей) та слова-реалії, оскільки саме такі лексичні одиниці в композиції художнього твору сприяють виникненню етнічної картини світу.

Власні назви в “Енеїді” І.П. Котляревського переважно запозичені автором з Вергілієвого твору, з античної міфології, тобто ми розуміємо їх як “перелицювання”. Хоча є й уведенні одиниці, які сприймаються відразу як натяк на певні історичні події: *Як вернеться пан хан до **Криму**...* – натяк на ліквідацію Кримського ханства і приєднання Криму до Росії в 1783 р.; *Так вічної пам’яті бувало У нас в **Гетьманщині** колись, Так просто військо шикovalo, Не знавши: стій, не шевелись; Так славнії **полки** козацькі **Лубенський, Гадяцький, Полтавський**...* – назви адміністративних одиниць.

Власні імена: *Один дражнивсья **Битіасом**, Із **Кочубейським** він **Тарасом** Коли б заввишки не рівнявсь.*

У творах М.В. Гоголя – *Диканька, Миргород, Сороченці, Днепр* та ін.; власні імена – *Катерина, Данило, Пацюк, Вакула, козак Свербыгуз, Солоха, Тарас* та ін.

Крім своєї основної функції (назва об’єкта) певні географічні назви сприяють виникненню асоціацій з історичними подіями, міфами, легендами,

національними героями тощо. Власні імена є невичерпним джерелом пізнання іншомовного культурного середовища, з ними пов'язані “народні спогади”, крім того ім'я у художньому творі часто виступає засобом розкриття характеру героя, його якостей та ін.

БЛ-реалії сприяють перенесенню у своєрідне етнокультурне коло образів та асоціацій, створюючи етнічну картину світу: *А послі танців **варенухи** По **філіжанці** піднесли (І.П. Котляревський). – ...Где, кроме кутьи будет **варенуха** (М.В. Гоголь).*

*Кругом наставили **мисок** ; І страву всякую, без мови, В голодний пхали все куток. Тут з салом **галушки** лигали, **Лемішку** і **куліш** глтали (І.П. Котляревський). – Вот вам и приношения, Афанасий Иванович! – проговорила она, ставя на стол **миски** и жеманно застегивая свою будто нарочно расстегнувшуюся кофту, – **варенички, галушечки** пшеничные, **пампушечки, товченички!** (М.В. Гоголь).*

***Бандура горлиці** бриньчала, **Сопілка** зуба затинала (І.П. Котляревський). – ...Будут дьяки петь вместо **кобз** и **сопилок** (М.В. Гоголь).*

*Хіба б уже та не Юнона, Щоб не вказала **макогона**, Що й досі слухає чмелів! (І.П. Котляревський). – Ему почудился он громче, чем удар **макогона** об стену (М.В. Гоголь).*

*Не ті се, що в цвітних **жупанах** (І.П. Котляревський). – На нем был синий козацкий **жупан** (М.В. Гоголь).*

Порівнюючи різноманітні контексти вживання багатьох українських безеквівалентних лексичних одиниць у творах І.П. Котляревського та М.В. Гоголя, не можна не помітити спільного, не декодувати за авторськими образами мовної картини світу українського етносу.

Створюючи художній твір, автор зображує не лише події та героїв, він створює своєрідне історичне, етнічне, культурне тло, використовуючи для цього різноманітні засоби. Основним засобом репрезентації етнокультурних особливостей у художньому тексті є БЛ. Ураховуючи її значення для смислової організації твору, є всі підстави стверджувати також, що безеквівалентні

лексичні одиниці перебувають у композиції художнього тексту в сильній позиції, виконують функції смислової домінанти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богаткіна Н. Внутрішня форма слова як прояв своєрідності національної мовної картини світу // Наукові записки. – Випуск XXVI. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С.24 – 29.
2. Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе / Под ред. Вл.Россельса. – М., 1980. – 352с.
3. Волошина А. Безеквівалентна лексика близькоспоріднених мов: проблема семантичної структури // Наукові записки. – Випуск XXVI. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С.56 – 64.
4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. – К., 1999. – С.171 – 172.
5. Миропольська Н.Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика. – К., 2002. – 204с.
6. Рильський М.Т. Статті про літературу, мистецтво й народну творчість // Твори в 10-ти томах. – Т.9. – К., 1962. – 418с.

In the article the meaning of the Ukrainian equivalentless lexics, which serves as a unit of reflecting the ethical image of the world, is considered in the short stories by M.V. Gogol and “Eneyida” by I.P. Kotlyarevskyj. On authors` thoughts, the equivalentless lexics in the composition of the artistic text is a specific tool, which helps to identify text as a phenomenon of any culture.

Key words: *equivalentless lexics, realia, language image of the world, artistic text.*